

וגילו ברעדה

עיון בסוגיית כובד ראש בתחילת פרק חמישי
גבריאל אילוז

הקדמה

במאמר זה אנסה לבאר את דברי הגמרא בפרק חמישי במסכת ברכות. בנוגע לשאלה כיצד אדם צריך לגשת לתפילה, המשנה קובעת ש'אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש'. הגמרא תנסה לפענח את מושג זה ותביא תשובות נוספות לשאלת האופן שבו ניגשים להתפלל. אבחן את המקורות אשר מובאים בגמרא כמקור לאמרה זו. אנסה להראות כיצד הגמרא הופכת את דברי המשנה ומשנה אותם. לבסוף, אנסה להבין את מסקנת הגמרא וכיצד האדם המצוי יכול לקיימה.

כובד ראש

המושג 'כובד ראש' מופיע במקורות תנאיים מספר פעמים בלבד. בכל המקומות שמושג זה מופיע, מוצג פער בין אדם אחד השרוי בחוויה מסוימת לבין חברו שלא חווה את אותה חוויה - האדם השרוי בתענית או אבל שאינם מותרים בהשבת שלום כרגיל, ולכן עונים 'בשפה רפה ובכובד ראש'.¹ פער זה נמצא גם בהקשר דתי - 'מצאו לפי דרכו [את הגוי ביום אידון] שואל בשלומו בכובד ראש'.² כובד הראש אמור ליצור מצב של תשומת לב ומיקוד המסייעים לאדם להתרכז בסיטואציה בה הוא נמצא.

¹ תענית יד ע"ב.

² תוספתא עבודה זרה פ"א ה"ב.

אם כן, נראה שהמושג נקשר במצבים שבו האדם חווה חוויה כלשהיא שלא מאפשרת לו לענות לחברו בצורה הרגילה, אלא רק בצורה 'כבדה' ורצינית יותר. מדובר במצבים שבהם יותר משהאדם מרגיש את חוויה זו באופן טבעי, התורה דורשת ממנו לחוות אותה ולהחצינה. באופן זה יש להסביר גם את משנתנו. אדם הניגש לתפילה צריך לעמוד מתוך תחושה שהוא עושה דבר חשוב - הוא עומד להתפלל לפני מלך מלכי המלכים.

הסבר זה עולה יפה כאשר בוחנים את המושג ההופכי לכובד ראש - 'קלות ראש'. מושג זה מופיע בתוספתא: 'אין עומדין להתפלל לא מתוך שיחה ולא מתוך השחוק ולא מתוך קלות ראש',³ וכן בפרקי אבות - 'רבי עקיבא אומר: שחוק וקלות ראש מרגילין לערוה'.⁴ ממקורות אלו נראה ש'קלות ראש' הוא מצב משוחרר בו האדם לא שם לב למצבו, ו'מרשה' לעצמו לדבר ולהתנהג איך שהוא רוצה. דבר זה הפוך לגמרי מהמושג 'כובד ראש', שבו האדם שרוי לחלוטין במצבו.

אם כן, ראינו את המושג 'כובד ראש' במקורות התנאיים ופירשנו אותו ע"פ פשוטו. בחלק הבא של המאמר אביא את המקורות וההסברים השונים למונח 'כובד ראש' שהגמרא מציעה,⁵ ואנסה לפענח אותם ע"פ הקשריהם בתנ"ך.

המקורות בגמרא

חנה - מרירות נפש

הגמרא מנסה ללמוד את הדרישה להתפלל מתוך כובד ראש מחנה שהייתה "מרת נפש" (שמואל א א, י). מרירות זו נבעה מכך ששנים רבות היא הייתה עקרה, ללא ילדים. לפי הבנתי את פשט הפסוקים, מרירות נפש היא מצב נפשי

³ תוספתא ברכות פ"ג הכ"א.

⁴ משנה אבות פ"ג מי"ג.

⁵ הגמרא לא מנסה לפרש את המילים 'כובד ראש' אלא שואלת 'מנא הני מילי' על דין כובד ראש. אני מחבר בין שאלות אלו מפני שהסוגיה מביאה מקורות תנ"כיים לשאלה, וכך בעצם עונה גם לשאלה מהו 'כובד ראש'.

של עצב ודכדוך עמוק, אשר גרם לחנה להתפלל מעומק הלב, 'על עסקי ליבה'.⁶ ע"פ מקור זה, הפירוש של כובד ראש הוא עצבות. לא עצבות המובילה לחדלון, אלא עצבות שמביאה את האדם לתפילה ספונטנית ומקורית מן הלב. ניתן לראות שהסבר זה שונה מאוד מההסבר התנאי המובא לעיל - בעוד שמושג 'כובד הראש' המתפרש בסוגיה לאור סיפורה של חנה עוסק במצב נפשי ורגשי, המושג כפי שמובא במשנתנו עוסק בפניות מחשבת גרידא (כפי שביארת לעיל).

אמנם, הגמרא דוחה את הלימוד מחנה, מפני שהיא סוברת שחנה הייתה אולי מרירת נפש יותר מהנדרש, ואין עמדה זו ראויה לעמידה לפני ה' לתפילה. דחייה זו מתיישבת עם הברייתא הסוברת כי: 'אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות'.⁷

דוד - התבטלות לפני ה'

כעת, הגמרא מנסה ללמוד מדוד המלך. בפרק ה בספר תהלים, דוד מתפלל לה' שישמע את תפילתו, ויוצר הקבלה בינו לבין אנשים רשעים שלהם לא כדאי לה' לשמוע:

לֹא־תִזְכְּבוּ הַוּלָלִים לְנַגֵּד עֵינֶיךָ שְׁנֵאתָ כְּלִפְעָלֵי אָוֶן:
תִּזְכְּבוּ דְבָרֵי כָזָב אִישׁ־מֵיָמַי וּמִרְמָה יִתְעַבֵּב ה':
וְאֲנִי בְרַב חֶסֶדְךָ אָבֹא בֵיתְךָ אֲשַׁתְּחֶנָּה אֶל־הִכְלִי־קֶדְשְׁךָ בִּירְאָתְךָ:⁸

בפסוקים אלו בולט ההבדל בין דוד המלך לבין ה"הוללים"; ההוללים משקרים ("דברי כזב"), רוצחים ומרמים, ולעומת זאת דוד - "וְאֲנִי בְרַב חֶסֶדְךָ אָבֹא בֵיתְךָ אֲשַׁתְּחֶנָּה אֶל־הִכְלִי־קֶדְשְׁךָ בִּירְאָתְךָ". נראה לי, שהחזרה על נטיית השיוך לה' בולטת מאוד בפסוק (חסדך, ביתך, קדשך, ביראתך) והדבר מעיד על כך שדוד מדגיש את ביטולו כלפי ה', כך בניגוד לאנשי הכזב. בעוד ההוללים עוסקים רק בצורכיהם האישיים, דוד בא לבית ה' ומשתחוה לפניו ביראה. ע"פ מקור זה, כובד הראש הוא הביטוי ליראת ה' ואף להתבטלות כלפי ה'. ע"פ הסבר זה,

⁶ ברכות לא ע"ב.

⁷ שם ע"א.

⁸ תהלים ה, ו-ח.

העומד לפני התפילה נדרש לעבור סוג של 'ביטול' ולהיות מוכן להשתחוות לפני ה'.

הגמרא דוחה גם את הסבר זה בטענה שדוד ציער את נפשו בתפלה יותר מהנדרש. כנראה הגמרא אינה רוצה שהמתפלל יגיע למקום קיצוני כדוד, ולכן דוחה לימוד זה.

דוד - הדרת קודש

הגמרא מנסה ללמוד מן הפסוק הבא: "הִבּוֹ לָהּ כְבוֹד שְׁמוֹ הַשְׁתַּחֲוִּנוּ לָהּ בְּהַדְרַת קֹדֶשׁ"⁹. פסוק זה נמצא בפרק אשר מתאר את גדולתו וכוחו של ה', וקורא לבני האלים להביא לה' כבוד ('כבוד ועז', 'כבוד שמו').

בדומה להוכחה הקודמת, גם בפסוק זה נדרש להשתחוות לה', אולם נראה שהשתחוויה זו באה בהקשר של הדר וכבוד, ולא כבמקור הקודם בהקשר של ביטול עצמי. אכן, הגמרא מביאה ספור על רב יהודה שהיה מסדר את עצמו לפני התפילה. זהו הסברו הפשטני של הפסוק, אבל הגמרא מוסיפה ודורשת את הפסוק: 'אל תקרי בהדרת אלא בחרדת', ומנסה ללמוד שהאדם הנכנס להתפלל צריך לעמוד בחרדת קדש. עמדה זו דורשת מהאדם לפחד לפני כניסתו לקודש. ע"פ הסבר זה, כובד ראש זה פחד.

הגמרא דוחה הסבר זה מכיוון שלפסוק זה יש כפל משמעות - הדרת וחרדת. נראה שכפל משמעות זה מקשה על הגמרא להכריע מה הוא המצב הנדרש מהמתפלל.

הסברי הגמ' למונח 'כובד ראש' כפי שראינו עד עכשיו הם - א. עצבות, ב. ביטול, ו-ג. חרדה. שלושת הסברים אלו אינם זהים בהכרח להסבר התנאי שהבאנו, הרואה בכובד הראש אמצעי להגיע לפניות. בחלק הבא אביא את ההסבר הרביעי שאיתו הגמרא מגיעה למסקנה הסופית.

⁹ תהלים כט, ב.

דוד - הדיאלקטיקה בין שמחה ליראה

למסקנתה מגיעה הגמרא מפסוק מספר תהלים, המשלב בתוכו שני מצבי נפש שונים: "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה"¹⁰. פסוק זה דורש הסבר, מפני שגילה ורעדה נראים שני דברים שונים ואולי הפוכים, ואכן מיד הגמרא מסבירה - 'במקום גילה שם תהא רעדה'¹¹.

אנו עדים לתפנית מפתיעה בסוגיה. הגמרא הביאה מקורות שונים לדרישה להתפלל מתוך כובד ראש, אך לכולם מכנה משותף מסוים, הקשור לתחומי היראה, העצבות וההכנעה לפני ה'. כאן הגמרא מכניסה גורם הפוך לגמרי והוא השמחה. "ולשמחה מה זו עושה"? כיצד השמחה קשורה למושג כובד ראש המובא במשנה?

לפי הסוגיה שניתחנו במהלך הדברים עוברת תהליך משמעותי מאוד ביחס לתפילה וביחס לפירוש המשנה; מהפירוש הראשון של עצבות, לפירוש השני של התבטלות ולפחד בפירוש השלישי, ועד לשמחה. נראה לי ברור שהמשנה לא התכוונה לשמחה באומרה 'כובד ראש', ויש כאן פרשנות חדשנית של האמוראים לדברי המשנה, שיתכן וממש עומדת במחלוקת על פשט הוראת המשנה.

עוז וחדוה במקומו

שמחה זו איננה ניצבת לבדה. היא באה ביחד עם רעדה, יראה. הגמרא מתארת ששניהם נמצאים באותו מקום. כיצד שתי חוויות אלו יכולות להתממש באדם אחד לפני עמידתו לתפילה?

¹⁰ תהלים ב, יא.

¹¹ מעניין שציטוט זה מובא לא רק לעניין תפילה, אלא גם לעניין קבלת התורה - 'רבי מתיא בן חרש אומר: לא בא הכתוב אלא לאיים עליו, כדי שתהא תורה ניתנת באימה, ברתת ובזיע, שנאמר עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה. מאי וגילו ברעדה? אמר רב אדא בר מתנה אמר רב: במקום גילה שם תהא רעדה' (יומא ד ע"ב).

כדי לענות על שאלות אלו, הגמרא מביאה חמישה סיפורים על אמוראים שונים ששמחו במידה מופרזת ('קא בדחי טובא') ואמורא אחר שבא להשבית את שמחתם.¹² בשני הסיפורים הראשונים, האמוראים ענו שהם מניחים תפילין (המבטאים את יראת ה') ולכן מותר להם להתבדח, ובסיפורים האחרונים (אשר קרו בחתונה) הם פשוט נהיו עצובים.

נראה שסיפורים אלו מציגים לאדם את המתח שהוא צריך לשרות בו: מתח בין היראה לשמחה, בין הרעדה לגילה. אם לאדם יש תפילין על ראשו - הוא יכול לצחוק, ואם הוא נמצא בחתונה שמחה מדי - הוא צריך להיות עצוב. לפי דעת העצבות המוצגת בסיפורים היא אינה עצבות על החורבן, אלא עצבות היונקת מן יראת ה'.¹³

לשם הדימוי, מתח זה יכול להידמות לאדם אשר אחוז בשני חבלים אשר מושכים אותו לשני כיוונים שונים, והוא הולך באמצע, מתוח לשני קצותיו.

את הצגת מתח זה, מביא רבינו בחיי בפרשנותו על התורה:

ואף בזמן עשית המצות ראוי לו שישמח וירעד, וכענין שדרשו רז"ל (ברכות ל ב): (תהלים ב, יא) "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה", במקום גילה שם תהא רעדה, לפי שבעוה"ז יש בו יצה"ר שהוא נמשך אחר השמחה, ואין הצדיקים בטוחים בעצמם, אבל עיקר השמחה ושלמותה הוא לעוה"ב בראית פני שכינה, בשפע שאין לה הפסק, ובתוספת השגה ותענוג שאין לו תכלית, וכן אמר ישעיה

¹² כך מפרש רש"י ד"ה 'דהוה קא בדח טובא' - 'יותר מדאי, ונראה כפורק עול'. לפי דעתו היהודי נראה כפורק עול כשהוא שמח יותר מדי, זאת משום ששמחה ביהדות צריכה לבוא עם קצת יראה.

¹³ כך אני מפרש גם את דברי ר' יוחנן לאחר מכן, לא כצער על החורבן, אלא שהיראה תמיד צריכה להיות נסוכה על פני היהודי, יחד עם השמחה. אבל בעולם הבא, כן אפשר רק לשמוח - אסביר על כך בהמשך המאמר. כך היא לשון האימרה של ר' יוחנן - 'אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה, שנאמר: אז ימלא שחוק פינו ולשונונו רנה, אימתי - בזמן שיאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה. אמרו עליו על ריש לקיש, שממיו לא מלא שחוק פיו בעולם הזה מכי שמעה מרבי יוחנן רביה' (ברכות לא ע"א).

ע"ה: (ישעיה כט, יט) "ויספו ענוים בה' שמחה ואביוני אדם בקדוש ישראל יגילו".¹⁴

רבינו בחיי לוקח את יראת ה' למקום של פחד מהיצר הרע. בעוה"ז לא ניתן לשמוח שמחה שלמה מפני שהיצר הרע נמשך אחר השמחה, ושמחה זו יכולה להביא לידי חטא. השמחה השלמה תבוא רק בעוה"ב שבו אין שום מציאות של רוע בכלל, משום שבמצב כזה אין כל סיבה לחשוש מהפרזת השמחה ומהחטא.

אני רוצה לטעון מעט אחרת, שהיראה היא יראה מה' ולא רק מהיצר הרע ומהחטא.

הסבר הפער בין הברייתות

מיד לאחר הסיפורים המסופרים בגמרא, הגמרא מביאה שתי ברייתות סותרות העוסקות בשאלה כיצד האדם צריך לבוא לתפילה:

תנו רבנן: אין עומדין להתפלל לא מתוך דין, ולא מתוך דבר הלכה, אלא מתוך הלכה פסוקה.

תנו רבנן: אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות, ולא מתוך עצלות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך שמחה של מצוה. וכן לא יפטר אדם מחברו לא מתוך שיחה, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך דברים בטלים - אלא מתוך דבר הלכה, שכן מצינו בנביאים הראשונים שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומים.¹⁵

בין שתי מקורות אלו ישנה סתירה ברורה: כיצד האדם צריך לעמוד לתפילה? האם מתוך הלכה פסוקה או מתוך שמחה של מצוה? מפתיע עוד יותר שעל-פי

¹⁴ פירוש רבינו בחיי על התורה, דברים טז, טו ד"ה 'זהיית'.

¹⁵ ברכות לא ע"א.

הגירסה שלנו,¹⁶ הגמרא לא מציגה את זה כסתירה כלל! כיצד זה יתכן? לרוב, כאשר האמוראים מביאים שני מקורות תנאיים אשר סותרים זה את זה הם מנסים ליישב ביניהם, ופה אין כלום!

אלא שעל פי המתח בו עסקנו לעיל, קושיה זו יכולה להתיישב. הגמרא מנסה להביא את האדם בדיוק למתח זה בבואו להתפלל, ומתח זה נמצא גם בפער שבין הברייתות: 'שמחה של מצוה' - זו השמחה והגילה, ואילו 'הלכה פסוקה' - זו היראה וההכנעה, שכן אף כי בלימוד הלכה אדם יכול לדון ולהתווכח עם המקורות ועם חבריו, כאשר מדובר בהלכה פסוקה האדם נכנע לפני דבר ה' ומקבל אמת ממי שאמרה.¹⁷

ברצוני לצעוד צעד נוסף, ולנסות לפרש את הברייתא השנייה המובאת בגמרא באמצעות מתח זה. הברייתא עוסקת בשני נושאים: כיצד עומדין לתפילה, וכיצד נפרדים מחבר. על השאלה הראשונה היא עונה - 'מתוך שמחה של מצוה', ולשאלה האחרונה היא עונה 'מתוך דבר הלכה'. לפי דעתי, ברייתא זו מנסה להציג את המצב הנפשי בו היהודי צריך לחיות גם מחוץ למרחב התפלה: בין שמחה ליראה. המילה "וכן" המחברת בין שני נושאים אלו יכולה להעיד על חיבור זה.¹⁸

¹⁶ בשונה מבגרסת הרי"ף - 'ורב שימי בר אשי עבד כברייתא דתניא אין עומדין להתפלל לא מתוך שיחה' (רי"ף ברכות כב ע"א).

¹⁷ תודה לר' נתנאל אסולין על החידוד בנקודה זו.

¹⁸ בתוספתא (ברכות פ"ג הכ"א) קושיה זו לא נשאלת בכלל מפני שהגירסה מקבילה ותואמת: 'אין עומדין להתפלל לא מתוך סיחה (שיחה) ולא מתוך השחוק ולא מתוך קלות ראש אלא מתוך דברים של חכמה וכן לא יפטר אדם מחבירו לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש אלא מתוך דברים של חכמה, שכן מצינו בנביאים הראשונים שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומין'. כך גם בירושלמי הגורס בשני חלקי הברייתא 'דבר של תורה'. בדומה, הגירסאות השונות של הבבלי מנסות ליישב את הקושי שני תיקונים שונים. ראו למשל בכת"י פריס 671 'דתניא אין עומדין להתפלל... אלא מתוך שמחה של הלכה, וכן לא יפטר אדם מחבירו... אלא מתוך שמחה של הלכה'.

הרב שג"ר וסיכום

בעוסקי בנושא גדול זה, היחס בין העצבות לשמחה, התוודעתי לדברי הרב שג"ר העוסק בנושא זה:¹⁹

ניתן לתאר את הטיפוס הדתי שהגרי"ד מתאר כמאנו-דיפרסיבי, כנע בין הקטבים של שמחה אקסטטיבית ותודעה עצמית של גדלות מחד גיסא, ושל דיכאון עמוק ועגמת נפש פסימית מאידך גיסא. אין לטעות ולראות את הקצה הדיכאוני כמונע או כמדכא את קוטב השמחה ותודעת הגדלות. השמחה ותודעת המלאות יונקות את עצמתן דווקא מן המלנכוליה, הנוסטלגיה והמרה השחורה.²⁰

הרב שג"ר בדבריו מביא את דברי הרב סולובייצ'יק המציג דיאלקטיקה זו, ומסביר שהשמחה הבאה מתוך העצבות היא שמחה גדולה אשר יונקת מה'מרה השחורה'. לאחר שאדם עצוב ונופל למרה שחורה, הוא מתגבר על עצמו ונכנס ל'מחול המרקדים'²¹ והוא נכנס לשמחה גדולה. ניתן להבין כך גם את דברי הגמרא 'במקום גילה שם תהא רעדה', לאחר הרעדה והיראה, תבוא גילה גדולה.

אולם לעניות דעתי, דברי הגמרא מנסים לתאר מצב נפשי טיפה אחר. האדם הוא בו בעת גם שמח וגם ירא. זה לא תהליך שבו קודם האדם עצוב ואז הוא הופך שמח, אלא בו זמנית, בצורה דיאלקטית - 'במקום גילה שם תהא רעדה'. באותו מקום שנמצאת הגילה גם הרעדה נמצאת. אם כן, הגמרא לא רוצה שנשמח עד

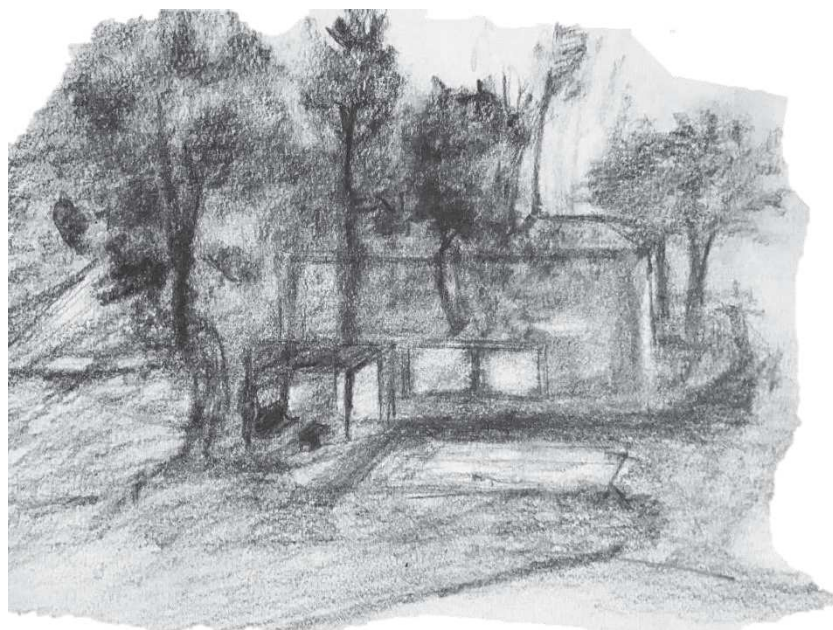
¹⁹ תודתי למנחם ויסבורד על הקלדת הטקסט.

²⁰ הרב שג"ר, בצל האמונה, עמ' 138.

²¹ ע"פ ליקוטי מוהר"ן תנינא כג - 'ש'לפ'עמים ק'ש'בני אדם ש'מחים ומ'רקדים א'זי חו'טפים איש א'חד מב'חוי'ן ש'הוא ב'עצבות ומ'רה ש'ח'רה ומ'כניסים אותו ב'על כ'רחו ל'תוך מ'חול המ'רקדים ומ'כריחים אותו ב'על כ'רחו ש'יהיה ש'מת ע'מ'הם גם כן כן י'ש ב'ענין הש'מחה כ'י כ'ש'אדם ש'מת א'זי המ'רה ש'ח'רה ו'יסורים נ'ספ'לקים מ'ן הצד א'בל מ'עלה י'תרה ל'התאמץ ל'ר'דף א'חר המ'רה ש'ח'רה ד'וקא ל'הכניס אות'ה גם כן ב'תוך הש'מחה ב'אפ'ן ש'המ'רה ש'ח'רה ב'עצ'מה ת'ת'הפ'ך ל'ש'מחה...'

אין סוף ונאבד את עצמנו לדעת, אלא שנשמח, ובאותה העת גם נהיה בתודעה של יראת שמיים, שיש משהו מעלינו הגורם לנו לירא ממנו. אני חושב שמדובר באיזון, במתח שהתורה רוצה שנחיה לפיו וננכיח בחיינו.²²

²² כך ניתן לראות ביחסה של ההלכה לכמה אירועים בחיינו היהודים אביא שתי דוגמאות: א. בחתונה שוברים את הכוס לזכר החורבן (ע"פ התוספות מנהג זה מקורו בסוגיה שלנו). כך בשיא השמחה יש גם שיא של עצבות. ב. בתשעה באב לאחר חצות ניתן לשבת על כיסאות. כך בשיא העצבות והחוסר, יש גם נחמה קטנה. בנוסף, ישנו מנהג לשטוף הבית לאחר חצות. מנהג זה מובא בדברי החיד"א בברכי יוסף או"ח תקנט - 'דנראה לו ששמע טעם אחר מהרב זצ"ל, כי במנחת ט' באב נולד המשיח הנקרא מנחם כמשו"ל (ראה איכ"ר א, נא), עש"ב. ומצאתי כתוב דמזה הטעם לא מיחו חכמים על רבות בנות דאחר חצות מתעסקות בכל כחן לכבד הבית ולתקן המטות, וכיוצא מתקוני הבית, וזה מנהג קדום בערי איטליא לנשים'.

מבית המדרש

ע